
Rosanna Cantavella

La teoria dels rims diccionals als manuals poètics trobadorescos i el seu context

A diferència del que ocorre en altres literatures com per exemple la francesa, la poesia catalana moderna està mancada de cap teoria sobre les formes òptimes de rima; potser perquè, quan va arribar la normalització cultural al segle XX, els poetes en català ja no paraven gaire atenció a aquest aspecte poètic, abans fonamental.¹ Quasi tots aquells autors havien estat escolaritzats ja en castellà, i del castellà van adaptar la classificació de la rima en *consonante* i *asonante*. Però el castellà, com l'italià estàndard, és una llengua paroxítona; en canvi, el català, com l'occità i el francès, és una llengua oxítona, amb predomini de paraules agudes per tant, on és massa fàcil aconseguir una *consonancia* com perquè això es considere meritori: la *consonancia* és, en aquests idiomes, la rima bàsica, i l'*asonancia* simplement no s'admet.²

A la manera de veure d'aquesta investigadora, la poesia catalana ha de mirar a la seua pròpia tradició: la trobadoresca, per llunyana que estiga en el temps, i considerar la nomenclatura que aquesta tradició li proporciona. Això s'ha assimilat molt bé pel que fa a la pràctica dels rims ordinals, magníficament inventariats per Jordi Parramon per a la poesia catalana medieval, seguint la via de la romanística iniciada per István Frank, i continuada per autors com Beltrami, Vatteroni i Billy.³

¹ Aquest article s'emmarca en el projecte d'investigació PID2019-105857 GB-I00, del Ministeri de Ciència i Innovació espanyol.

² Per a l'*asonancia* en català, vid. Jordi Parramon, «Consideracions sobre l'assonància», *Estudis de llengua i literatura catalanes*, 18 (= *Miscel·lània Joan Bastardas*, 1), 1989, pp. 129-138.

³ István Frank, *Répertoire métrique de la poésie des troubadours*, 2 vols., Paris

Però si deixem de banda les combinacions, la resta d'aspectes en rima han quedat molt menys estudiats.

Amb aquesta intenció, i després d'haver-me ocupat de la *leonismetat*, o leonismetat, en els tractats poètics trobadorescos, em propose ací classificar i sistematitzar un grup de rimes important per als poetes de la tradició occitanocatalana medieval: els que les *Leys d'Amors* denominen *rim dictional*.⁴

Com que em base en els manuals conservats que tracten de la rima, i per tant en textos no anteriors al segle XIV, no oferiré més exemples de trobadors clàssics que aquells que els mateixos manuals citen. Un antic estudi de Karl Bartsch, encara útil, projecta les nomenclatures de les *Leys*, retroactivament, en múltiples exemples de rima procedents de l'obra de trobadors dels segles XII i XIII.⁵ El gran enigma és: fins a quin punt haurien reconegut els trobadors clàssics les detallades classificacions i nomenclatures de les *Leys*? Caldria més documentació per a contestar-ho amb coneixement de causa; però és lògic pensar que n'havien de ser conscients, diguessen com diguessen als diferents tipus de mèrits en rima.

En aquest estudi partiré del que diuen sobre cada tipus de rims diccionals les *Leys d'Amors*, citant-ne els passatges i els exemples, quan se'n donen; ho complementaré amb esment al que en diuen (quan ho diuen) altres manuals poètics occitanocatalans influïts per les *Leys*, i també amb exemples de la teoria poètica llatina medieval.⁶ Con-

1953-1957; entre els estudis vid. per exemple Pietro G. Beltrami i Sergio Vatteroni, *Rimario trobadorico provenzale*, 2 vols., Pisa 1994; Dominique Billy, «La Versification des troubadours. Un art du langage», *Europe*, 86/950-951, 2008, pp. 59-75; Id., «De la Ligne au cercle, du ruban à la bande et du cylindre au tore ou de l'art des réseaux rimiques chez les troubadours», *Langue française*, 99, 1993, pp. 5-25; Id., *L'Architecture lyrique médiévale. Analyse métrique et modélisation des structures interstrophiques dans la poésie lyrique des troubadours et des trouvères*, Montpellier, 1989; Id., «La Nomenclature des rimes», *Poétique*, 57, 1984, pp. 64-75; Jordi Parramon, *Repertori mètric de la poesia catalana medieval*, Barcelona 1993.

⁴ Per al propòsit d'aquest estudi catalanitzaré les nomenclatures de les rimes, excepte en casos de cita.

⁵ Karl Bartsch, «Die Reimkunst der Troubadours», *Jahrbuch für romanische und englische Literatur*, 1, 1859, pp. 171-197.

⁶ Manca encara molta informació, i sistematització, de la tractadística poètica llatina medieval. Potser un dia, quan s'avance en aquest camp, podrem arribar a establir de quins tractats poètics concrets van beure els autors de les *Leys*.

clouré esmentant els rastres de la valoració d'aquests tipus de rima en els *traités de seconde rhétorique* francesos.

*

Recordem que les *Leys d'Amors* classifiquen els tipus de rima segons la perspectiva de la seua valoració, i n'estableixen quatre grups:

- A) Estramps
- B) Acordants
- C) Ordinals
- D) Diccionals

D'aquests, els dos grups més coneguts per a nosaltres són el dels rims estramps i el dels ordinals, o combinacions de conjunts de rimes al nivell de la cobla, o de diferents cobles.⁷

Menys atesos pels erudits contemporanis han estat els rims acordants i els diccionals. Els rims acordants potser han estat passats per alt per aparentment obvis: quan hom atèn a l'acordança, es fixa en quants sons concorden entre les paraules en rima. Des d'aquest punt de vista, una rima com *horrible - terrible*, amb cinc sons en comú, és considerada molt més meritòria que una rima *amà - parlà*, basada en un únic so final. Per això les *Leys* considerarien la primera com a *leonis-metat perfiecha*, i la segona només com a *sonansa leyal*.⁸ La quantitat de sons acordants és, doncs, la base de valoració dels rims acordants.

El mèrit dels rims diccionals descansa, en canvi, en un factor diferent: en si els mots en rima, les diccions, a més de concordar en sons,

⁷ Per als rims ordinals vid. nota 2. Per als estramps, vid. Josep Pujol, «Els versos estamps a la lírica catalana medieval», *Llengua & Literatura*, 3, 1988-1989, pp. 41-87, i més recentment, Costanzo Di Girolamo i Donatella Siviero, «D'Orange a Beniarjó (passant per Florència): una interpretació dels estramps catalans», *Mot So Razo*, 1, 2002, pp. 32-39, detallada anàlisi que Di Girolamo reelabora a «La versification catalane médiévale entre innovation et conservation de ses modèles occitans», in Id., *Filologia interpretativa*, Roma 2019, pp. 599-627 (esp. pp. 609-618). Vid. igualment el treball de Dominique Billy, «Remarques inédites sur les stramps catalans», in *Études de langue et de littérature médiévales offertes à Peter T. Ricketts à l'occasion de son 70ème anniversaire*, a cura de D. Billy i Ann Buckley, Turnhout 2005, pp. 531-543.

⁸ Vid. Rosanna Cantavella, «Versus leonini, leonisme, leonime: la rima de dues síl·labes en la teoria poètica trobadoresca, amb els seus contraparts llatí i francès», *Revista de literatura medieval*, 32, 2020, en premsa.

estan relacionats *com a paraules* o no. El tipus de rims diccionals més remarcable és la rima d'homònims, dita rims equívocs lleials. Aquests són una forma superlativa de mèrit en rima, el tipus de rims diccionals més apreciat. Ara bé, n'hi ha d'altres. Començarem enumerant-ne el conjunt, per a passar a continuació a definir-ne cada tipus, sempre seguint les *Leys*:

D	Rims diccionals
D1	<i>Per diverses diccions: derivatius</i>
D1.1	Derivatius per una lletra/so o una síl·laba
D1.2	Derivatius per diverses síl·labes
D2	<i>Per una dicció: equívocs lleials</i>
D3	<i>Per una dicció: equívocs contrafets</i>
D3.1	Equívocs contrafets tipus 1
D3.2	Equívocs contrafets tipus 2
D3.3	Equívocs contrafets tipus 3
D4	<i>Accentuals</i>
D5	<i>Utrisonants</i>
D6	<i>Trencats</i>
D7	<i>Sil·labicats</i>

1. *D1: Per diverses diccions: derivatius*

D1: Per diverses diccions: derivatius	també dits: entretrets, adjectivats, maridats, <i>ennemig</i>	dos jocs de rima, la terminació d'un dels quals és com la de l'altre, però amb sons afegits
D1.1 derivatius per una lletra/so o una síl·laba	mort-morta-port-porta barat-barata-dat-data	
D1.2 derivatius per diverses síl·labes	humil-humilitat-util- utilitat	

L'efecte dels derivatius té la gràcia d'operar no sobre un joc de rima, sinó sobre dos; i segons la quantitat de sons finals que distinguen un joc de l'altre, es cataloguen com derivatius per un so o síl·laba, o com derivatius per més. Veurem primer què es diu a les *Leys* dels rims diccionals, i després afegirem què se'n diu a les complementàries *cobles* diccionals:

Dels rims dictionals e premieramens dels rims derivatiu, {maridatz et entretraytz}.

Pusque mostrat havem dels rims ordinals, cove que mostrem e tractem dels dictionals.

Et aytal rim o son dictionals per diversas dictios o per una; si per diversas, adorns si la us se desshen de l'autre per mermamen o per aiustamen d'una letra o d'una sillaba o de motas sillabas, adonx son dig rim derivatiu, segon que par aysshi en aquestz ysshample[s]. E ve-us primieramen de letra:

Joves ni vielhs, si cocires la mort,
 Mas la pahors d'aquela sembla morta,
 No volgra tant cobezeiar lo port
 De vanetat que te clauza la porta
 De Paradis, ans fugira barat,
 Que finalment cel que l'acuelh barata.
 E fera be de so que Dieus l'a dat,
 Quar de sa fi degus no sap la data.

E ve-us autre yss[h]emple d'una letra e d'una sillaba.

[De] rim derivatiu per creysshemen e per mermamen d'una letra o d'una sillaba.

En vos ay mes, pros dona, mon atur,
 Tant que mon cor en outra no s'atura
 Per qu'ieu vos prec, vas mi no siatz dura
 Quar en amar no·m atrobaretz dur,
 Quar seguit m'a fortmen et a gran pas
 Vostra beutatz, que totas outras passa,
 Tro que del tot m'a fayt cazer al las
 De vostr'amor que·m te pres e m'enlassa.

Ayssi pot hom vezer *atur* en lo primier bordo et en lo segon *atura*, et enayssi *atura* ve de *atur* per creysshemen d'esta letra *a*. Apres havetz *dura* e *dur*, et enayssi *dur* ve de *dura* per mermamen d'esta letra *a*. Apres havetz *pas* e *passa*, et enayssi *passa* ve de *pas* per creysshemen d'esta sillaba *sa*, et en ayssi entendatz dels autres. {Apres havetz *las enlassa*, don devetz notar que adiectios no red vicios rim derivatiu, coma *port aporta*, *las enlassa*, *lonc alonga*, *bras abrassa*, *foc afoga*, *loc aloga*, *mors esmersa*, *jonc enionca*, *luenh aluenha*, et enayssi de trops autres}.

Ve-us yss[h]emple can aytal rim se fan per creysshemen o per mermamen de motas sillabas.

[Del] rim derivatiu per creysshemen de motas sillabas.

Mayres de Dieu prega to filh humil
 Que·m denhe dar, si·l platz, humilitat
 Per miels tener lo dreg sendier util
 Que mena·ls bos al port d'utilitat.

[Et aquest rim derivatiu significa quaysh una cauza, quar autres rims havem derivatius significans diversas causas, coma *quaysh quaysha*, *don dona*, *plom ploma* et enayssi de trops autres.] {Pero *plom* e *plomba* son quaysh d'un significat}.

Alcunas vetz se fa per altra manieira de vocables, coma *pregans prega*, *alegrans alegra*, *amans ama*, *cantans canta*, *rizens ri*, *vezens ve*, *legens lieg*, *regens rieg* [*capdels capdela*, *ramels ramela*, *martels martela*, *arrest* et *arresta*]. Et amb aytals se podon mesclar compost per adiectio, quar significo quaysh una cauza, coma *trobayres atroba*, *ordenayres aordena*, *profichans aprofiecha*, *vedans deveda*, *mostrans demostra*. [Rims derivatius de la primera maniera mesclatz am los autres de la segonda e tersa maniera, ni] compostz significans causas contrarias no prendem, si donx no·s fazia scienmen e per dreg compas, coma *agradans dezagradansa*, *conoyshens desconoyshensa*, *ama desama*, *fassa desfassa*, *acorda desacorda*}.⁹

A la secció de cobles de les *Leys*, l'apartat de cobles diccionals¹⁰ comença amb una remissió a l'explicació de §§50-52 ja vista, continua insertant la cançó completa en rimes *-ur -ura* i *-as -assa* de què abans se'ns havia reproduït sols la primera cobla; i acaba tornant a incloure aquella cobla de rimes *-il -ilitat*, ara complementada per dos bordons més, en *-als -alseza*:

E gardatz me, dona, de la falseza
 De l'enemic, qu'es orgulhos e fals.¹¹

⁹ *Las Leys d'Amors. Redazione lunga in prosa*, a cura de Beatrice Fedi, Firenze 2019, pp. 282-284, L.2 §50-52. Equivalència d'aquest passatge en: *Flors*, p. 60, vv. 2206-2225; *LdA2*, pp. 112-114, L.2. En les cites de l'edició Fedi prescindiré de possibles sotaliniats simple i doble, amb la intenció de no enterbolir la lectura del contingut, que és central ací; respectaré, en canvi, tota la resta de marques de format emprades per l'editora.

¹⁰ *Leys*, pp. 334-336, L.2 §105.

¹¹ *Leys*, p. 336, L.2 §105.6. Sense correspondència amb *Flors*, que declara: «Coblas estrampas, ordinals, / Acordans ni diccionals / No cal declarar, car lasus / Las pot trobar si·s vol cascus, / On le (*sic*) rim car amb ell s'aveno; / E d'aycells propri nom reno; / E qui segon aquells havecha / Lo nom d'aytals coblas no·s

I al mateix apartat es reproduïx sencera la cançó *En vos hay mes, pros dona, mon atur* (de la qual s'havia citat sols la primera cobla abans en §51), construïda tota amb cobles derivatives unisonants de rima *ur - ura* i *as - assa*.¹² És de remarcar que la variant específica que aquestes cobles es poden anomenar també entretretes o maridades: «E ve-us aquesta canso tota de coblas derivativas, {estier dichas entretrachas o maridades}».¹³ Que les entretretes és també nom de les derivatives es torna a recordar més endavant al mateix testimoni, a la llista de diferents noms de cada tipus de cobla: «{Motas de las coblas desus ditas pot hom nomnar en motas maneras, coma: ... derivativa, derivans (estiers dicha entretracha)...}».¹⁴ A això hem d'afegir una altra denominació, única, inclosa al mateix testimoni tardà de les *Leys*: *rim ennemig*: «...o per aiustamen d'una letra [o d'una] o de motas sillabas, et adonx son dig rim derivatiu, {ennemig o maridat}».¹⁵ El testimoni únic d'aquest *ennemig*, i la manca de claredat del seu significat, ens fa reservar-ne judici; podria fins i tot tractar-se d'alguna mena d'errata.

Si eixim ara del cercle més directe del grup de les *Leys*, la reportació dels derivatius en altres tractats poètics de la tradició trobadoresca existeix, però irregularment. Només esmentarem aquells manuals que s'hi refereixen.

Sense abandonar del tot el grup de les *Leys*, trobem que Raimon de Cornet, al seu *Doctrinal*, opta per la denominació de rims entretrets (*entretraytz*):

Entre traytz e plazens
 Qar ve de gran plazensa
 E re de conoyshensa
 Qar es tan conoyshens.¹⁶

pecca, / Car amb clls se volo deffendre» (p. 63, vv. 2500-2509); *LdA2* (p. 140 L.2) simplement remet al que s'ha dit de rims derivatius.

¹² *Leys*, pp. 334-338, L.2 §105.6.

¹³ *Leys*, p. 336, L.2 §105.5.

¹⁴ *Leys*, p. 371, L.2 §145.8.

¹⁵ *Leys*, p. 261, L.2 §19.43.

¹⁶ Joan de Castellnou, *Obres en prosa: Compendi de la coneixença dels vicis en els dictats del Gai Saber; Glossari al Doctrinal de Ramon de Cornet*, a cura de Josep Maria Casas Homs, Barcelona 1969, p. 195, vv. 373-376.

I la glossa subsegüent de Joan de Castellnou ho explicita: «Ayssso que ayssi appella rim entretag, appellan nostras *Leys* rim derivatiu». ¹⁷ Aquesta consciència de variació en la denominació afegida, potser podria tenir-se present com un element més a l'hora de datar el *Doctrinal* de Cornet i la glossa de Castellnou dins la cronologia dels diferents testimonis de les *Leys*.

Molt diferent és el cas del tractadet poètic conegut com Ripoll 2, que només recull, dels fenòmens diccionals, les cobles derivatives per un so o síl·laba, les quals denomina adjectivades, probablement considerant el fenomen d'*adiectio* que les *Leys* explicitaven en parlar dels derivatius, ¹⁸ segons hem vist:

Aiectivades son aqueles con la terminacio masculina va devant e la femenina se seguex apres, seguons que·l femeni se devala del masculi, axi con aquela del Capela de Bolquera qui diu: «Li fayt Dieu son escur». ¹⁹

La peça del Capellà de Bolquera que Ripoll 2 cita apareix copiada al mateix manuscrit de Ripoll 2 (i de Ripoll 1), conegut com *Cançoneret de Ripoll*, on duu la rúbrica *Capellani de Bolquera cancio aiektivada*, amb les primeres rimes *escur - escura*, *dur - dura*, *segur - asegura*, *percur - cura*. En el mateix recull n'apareix una altra, de considerable mèrit per incloure-hi sonoritats cares, i de nou amb la rúbrica

¹⁷ *Ibid.*

¹⁸ Definició d'*adiectio* al llibre tercer (*Leys*, p. 439, L.3, §60.26-29): «Adiectios se fau tostemps segon lati regularmen en la fi, coma *quisnam*, *quispam*, *quisputas*, enpero segon romans nos la prendem et en la fi et en lo comensamen, e mays que mays en lo comensamen que en la fi. Et [es] aytals differensa entre adiectio e compositio, quar adiectios es cant alcuna sillaba s'aiusta ab alcuna dictio e no muda, no merma, ni creysh lo significat d'aquela dictio am la qual es aiustada, coma *trobay[re, adtrobay]re*, *ordenayre*, *adordenayre*, *parer*, *apparer*, *ordenar*, *adordenar*, *profichar*, *aprofichar*, *mostrar*, *demostrar*, *vedar*, *devedar*, quar assatz podetz vezer que *parer* et *apparer* han .i. meteysh significat que aquel *a re no·y muda*. Aquo meteysh *ordenar*, *adordenar*, aquel *ad re no·y muda*; aquo meteysh *mostra*, *demostra*, *trobar*, *atrobar*, *mentre*, *domentre*, *mantenen*, *demantenen* et ayssi meteysh dels autres de qualque part d'oratio sian. E si tant es que per l'aiustamen d'aytals sillabas se muda o·s varie le significatz, adonz es dreyta compositios e non ges adiectios, coma *cortes*, *descortes*, *penre*, *apenre*, *trayre*, *atrayre*, *conoyssher*, *desconoyssher*, *reconoyssher*, *formen*, *plusformen*, *huey*, *deshuey*, *encara*, *encarasmays* et enayssi de lors semblans».

¹⁹ John H. Marshall, *The "Razos de trobar" of Raimon Vidal and Associated Texts*, London 1972, p. 105, ll. 141-144.

Cancio aiektivata, amb les primeres rimes *junct - juncta*, *sobremont - sobremunta*, *punct - puncta - defunct*.²⁰

També Jaume March s'ocupa dels rims derivatius, que anomena *maridats*: «Rims que hom apella maridats e son molts. E es molt bella manera de trobar. E son tots aquells qui's poden dir a masculi e a femeni e a primera persona e a segona, o la un que es verb e l'altre nom». Hi segueixen quatre columnes de paraules a parelles, precedides per la «Cobla qu'en Jaume March feu per exemple», *Si a Deus plagues que m'hagues format bell*, amb rimes *bell - bella*, *isnell - isnella* i *cull - culla*, completades per *playa - playa*, parella de la qual no s'oblida d'indicar que són *equivochs*.²¹

Els rims derivatius, diccionals per diverses diccions, són ben interessants; però és l'àrea de rims diccionals per una dicció la més abundant en fenòmens de rima, i la més aplicada per la tradició trobadoresca.

2. D2: Per una dicció: equívocs lleials

D2: Per una dicció: equívocs lleials	costa (verb <i>costar</i>)- costa ('costella')	rima d'homònims
---	--	-----------------

Els rims equívocs lleials són, doncs, la rima d'homònims que ja avançàvem. Es tracta del procediment de rims diccionals més valorat de tots. I vegem què en diuen les *Leys*:

E ve-us la diffinitios de equivoc:

²⁰ *Poesia catalana del s. XIV: edició i estudi del "Cançoneret de Ripoll"*, a cura de Lola Badia, Barcelona 1983, pp. 237-239 i 271-273. Una tasca interessant, que cau fora de les possibilitats d'aquest article, seria resseguir sistemàticament els esments a formes de rima en rúbriques als testimonis dels jocs florals, així com als cançoners catalans baixmedievals.

²¹ *Diccionari de rims de Jaume March*, a cura d'A. Griera, Barcelona 1921, p. 91, ll. 2048-2071. El poema apareix també detalladament presentat a l'edició Pujol de la poesia de Jaume March (Jaume March, *Obra poètica*, a cura de Josep Pujol, Barcelona 1993 pp. 243-244); Pujol va ser el primer a observar les quatre denominacions dels rims derivatius, a propòsit de l'ús de *maridats* que fa March. L'estudiós ja era conscient que «no sembla que les tres denominacions responguin a tres realitats ... sinó que fan pensar en les diferents maneres d'anomenar un mateix procediment». Pujol també esmenta l'aparició de la quarta denominació, la d'adjectivades, al *Cançoneret de Ripoll* (*ibid.* p. 237).

[Equivocz es .i. meteysh motz,
Engals e d'accen e de votz,
Que divers significatz pauza,
Segon que par en esta pauza:

Trenta sols e plus me costa
Le rompemens de ma costa
Que l'autre jorn prezi costa
La forest qu'es en la costa.]

Dig havem que equivocz es us motz, a differensa de dos motz o de tres, can cascus ha .i. sols significat, coma *terra*, *solelhs*, *aur*, *canti*, *cri-di*, *plori*, et enayssi d'autres gran re.²²

La importància del fenomen per als autors de les *Leys* ja s'havia manifestat prèviament, en un apartat específic sobre mots equívocs al llibre primer, que concloïa aclarint:

[Dels] motz equivocz

Motz equivocz es cant us motz ha diverses significatz, segon c'om pot ayssi vezer:

Verges Maria de cor fi,
Vos prec que·m gardetz en la fi,
Que·l Sathans, qui pecar me fe,
Virar no·m pusca de ma fe.
E pregua to fil qu'el me do
Del regne del cel lo ric do.
On gaug entier han tug li sal.²³

Una variant d'aquesta cobla, amb la mateixa rima, és exemplificada com a cobla equívoca al L.2 §106 (p. 336).²⁴

La constant atenció de les *Leys* a la composició fonètica es manifesta en aquestes precisions:

Haspiracios no tol equivocatio, coma *hora*, *ora*, *han*, *an*. Ayta pauc diversitatatz d'alcunas letras, mas que haian .i. meteysh so, no tol equivocati-

²² *Leys*, pp. 284-85, L.2 §53.2-6; *Flors*, p. 60, vv. 2226-2239; *LdA2* p. 115 L.2, abreujat.

²³ *Leys*, pp. 211-212, L.1 §79); *Flors*, p. 48, vv. 1062-1069; *LdA2* p. 52 L.2.

²⁴ *LdA2* p. 146 L.2 sols indica que ja se n'ha parlat a les seccions de mots i rims equívocs.

tio, coma son aquestas *b, p, t, d, q, c* coma *cab, cap, quar, car*, et ayssi meteysh entendatz dels autres motz que han aytals diversas letras o autras amb .i. meteysh so. Et ayssso es vers no tan solamen en la fi de dictio, an o es be en lo mieg [et] en la fi.²⁵

La valoració de la rima equívoca lleial per part de la tradició trobadoresca tenia el seu precedent, i el seu paral·lel, en la poesia medieval llatina, en què aquesta mena de jocs no és infreqüent, i això es reflexa en els manuals i antologies poètics. Així, Joan de Garlàndia (ca. 1190-1270) ho remarca en almenys dos tractats. La seua *Ars rithmica* aplica la denominació de *traductio / annominatio* al que serien, en part, rims equívocs:

Traductio trahit dictiones de casu in casum, et distinguit equivocata, ut si dicerem:

Cur illum curas, qui multas dat tibi curas?

Et hoc in rithmo:

O maris tranquillitas,
aura procellarum,
mare motum mitigas,
dulcorans amarum;
Cum sis mare sapidum,
mater et aquarum,
ad quam cuncta commeant
dona gratiarum.

Cum dico *mare amarum* et *mater aquarum* et *maris tranquillitae* est traductio, secundum quod dictio inflectitur per diversos casus; secundum similia principia, ibi est annominatio.²⁶

Com es veu, el primer vers forma equívocs en *versus leonini*.²⁷ El de Garlàndia en presenta un exemple més clar al *De arte prosayca, metrica et rithmica*:

Traductio est distinguens equivocata cum idem verbum crebrius ponitur ut conciunior reddatur oracio:

²⁵ Leys, p. 288 L.2 §54.28-30; Flors, p. 62, vv. 2395-2423; LdA2 p. 117 L.2.

²⁶ *I trattati medievali di ritmica latina*, a cura de Giovanni Mari, Milano 1899, p. 47.

²⁷ Vid. Cantavella «*Versus leonini*».

virtus Parche, tu nos disiungere parce
 corpus enim solum coustat inire solum;
 inter nos loca sunt, nos inter valla locorum
 non poterunt variis dissociare locis;
 sum de plasseto [?] placido mihi corde placeto
 si tu me places cordis amore places.²⁸

On veiem aquest esment del mot *equivoca* en relació a l'exemple, tot i que la denominació es manté com a *traductio*.

En un recull medieval d'himnes llatins trobem també un parell de poemes en rims interns (*versus leonini*) de tipus equívoc, que el recull cataloga com a *versus differentiales*, escrits per Christian de Lilienfeld (mort ca. 1330), dels quals citaré sols l'obertura del primer:

Marcet ut imbre rosa crebro, mea sic caro rosa
 Per sordos putres fera, tabida, morbida putres.
 Germina cuncta solum iam pingunt florida solum,
 Me miseram vestis oneroso pondere vestis.²⁹

També Jacob Nicolau de Dàcia, al seu *De distincione metrorum* (1363), empra paraules homònimes en rima, com al passatge «Atque fauor populo fuerat sonus et melos auri: / Hic genus electum precio preponderat auri», on el primer *auri* és 'sentit de l'oïda', i el segon, 'or'.³⁰

L'amplíssima antologia-manual de poesia llatina que és el manuscrit 3718 (s. XIII) de la BnP, conté també mostres a bastament de l'ús d'aquest tipus de rima. Prenem, per exemple, el poema 11a, *Exue, Musa, metum*, del qual espigolem aquestes mostres: «Huic mea vota nota» v. 2; «Fiat eo voto que potiora voto» v. 8; «Versus non comes, non legat ille comes / Non comes, immo nitens ad laudis culmina nitens» vv. 4-5,³¹ poema on veiem la rima d'homònims entremesclada amb casos d'annominatio / traductio / políptoton.

²⁸ Giovanni Mari, «Poetria magistri Johannis Anglici *De arte prosayca metrica et rithmica*», *Romanische Forschungen*, 13, 1902, pp. 883-965, p. 931.

²⁹ *Christans von Lilienfeld Hymnen, Officien, Sequenzen und Reimgebete*, herausgegeben von Guido Maria Dreves, Leipzig 1903, pp. 167-169.

³⁰ Jacobus Nicholai de Dacia, *Liber de distincione metrorum*, Mit Einleitung und Glossar herausgegeben von Aage Kabell, Uppsala 1967, p. 95, vv. 1156-1157.

³¹ Edmond Faral, «Notice sur le manuscrit latin de la Bibliothèque Nationale n. 3718», *Romania*, 46, 1920, pp. 230-270, p. 263.

La intersecció d'aquests recursos amb els rims equívocs apareix també a les *Leys*:

Rethorica donec a Poliptoton una bela flor d'una color appellada traductios, la qual se fau per aytantas manieras quo poliptoton, e mays en aquesta, so 's assaber per motz equivocz, segon qu'om pot ayssi vezer:

Aquel me par de bona fe
Que frau ni lunh barat no fe.

[O enayssi:]

Midons plazens m'es e cara
Pe[r] qu'[i]eu l'istan car'e cara.

[Ayssi havetz *fe* equivoc et ayssi meteysh entendatz dels autres. Apres havetz *car'e cara*:] e deu hom entendre segon qu'es estat dig dessus, *car'e cara*, *uelh* [*et uelh*], *ma* e *ma* et enayssi de lors semblans en diverses cazes, quar si hom prendia aytals dictios per .i. meteysh cas, seria conduplicacios, segon qu'es estat dig.³²

A continuació, les *Leys* distingiran entre políptoton, traductio i agnominatio, episeusi i conduplicació. Per al cas dels equívocs, ens interessen els tres primers:

Diferensa ha entre poliptoton, o traductio, ez agnominatio, de la qual es estat dig, quar agnominatios sec los cazes per orde, primeramen pauza lo nominatiu, pueysh lo genitiu, aprop lo datiu et enapres l'acuzatiu, et enayssi dels autres, mays poliptoton ni traductios no sec los cazes per orde, segon qu'es estat dig. Autra diferensa hy pot hom assignar, quar agnominatios ha cert loc determenat, so 's assaber los comensamens del[s] ver[s]letz, mas poliptoton ni traductios no ha loc determenat, quar algunas vetz se fay en lo comensamen, algunas vetz en lo mieg et algunas vetz en la fi.³³

³² *Leys*, p. 699, L.4 §85.11-16; *Flors*, p. 95, vv. 5731-5744; com que a *LdA2* manca el llibre 4, no trobarem correspondència en passatges que hi vinguen; *Torcimany* v.1 p. 297, L.3 §106. El *Torcimany* només s'ocupa dels rims acordants, així que la part corresponent a rims diccionals és absent; les parts corresponents a definicions de mots i cobles són brevíssimes i no entren en particulars.

³³ *Leys*, p. 698, L4 §85.17-18. No a *Flors* ni a *LdA2*, però sí al *Torcimany*, v.1, p. 297, L.3 §106.

Aquesta distinció es troba també a Joan de Castellnou, incloent-hi l'esment i mostra dels rims equívocs, però introduint-hi també la paronomàsia. Primer, i seguint les *Leys*, Castellnou estableix la diferència entre agnominació i políptoton: en l'agnominació, hom empraria al poema la mateixa paraula en diferents casos per ordre de declinació, començant per nominatiu, genitiu i datiu;³⁴ en el políptoton, hom faria el mateix, però sense necessitat de respectar l'ordre dels casos.³⁵ En canvi, la paronomàsia, afegeix aquest autor, només demana que els mots en joc siguin fònicament semblants, sense condicions morfològiques.³⁶

La intersecció de rims equívocs amb aquests altres recursos es manifesta també al *Mirall de trobar* de Berenguer d'Anoia, qui anomena agnominació els rims equívocs lleials:

L'altra color quey ha es dita agnomjnacio que vol aytant djr cant dues diccions o pus son posad[e]s en vers semblants en veu en començament o en la fi, e de semblants [dessemblants] en signjficat axj com qui deya *dona cant pusch amar / quel cor n-e amar*. On Arnau danjel dix en vna sua canço que feu en ausi:

M'ausi car eu no say cora
 Ja·m secora de cor Deu
 M'ausi cor eu non say cora
 Ja·m secora Deu quant deu.
 Gens lo mals no m'estança
 Si tot la boca·s quanta (na)
 Gens no val que·m n'estança.³⁷

On veiem, en aquests versos atribuïts a Arnaut Daniel, l'ús paronomàsic del grup *cor* combinat amb rims equívocs lleials. I d'altra banda, Berenguer torna a mostrar exemples de rims equívocs a l'apartat de la color retòrica traducció, com podíem esperar potser; però amb un exemple diferent dels de les *Leys*:

³⁴ *Leys*, p. 73, §20 ll. 12-22.

³⁵ *Leys*, p. 74, §21 ll. 1-13.

³⁶ *Leys*, p. 72, §20 ll. 1-8.

³⁷ Berenguer d'Anoia, *Mirall de trobar*, a cura de Jaume Vidal Alcover, Palma-Barcelona 1984, pp. 132-134, ll. 613-623.

Altra color hi ha que es dita tranduccio que uol aytant dir com vna matexa diccio consonant se retorna. E dins vna raho en diuerses signifficats / Aixi com es dit en vna regonexença quj diu

Per cap deport
Prech que m'aport
A bon port,
Ceyl c'ab greu mort
Destruix la mort
Qui laix mort.³⁸

On tenim, d'una banda, el que semblen ser equívocs lleials / mots tornats entre els tres mots *mort*, i uns equívocs contrafets de tercer tipus entre *port* i *deport* / *aport* respectivament.

Al seu *Doctrinal*, Raimon de Cornet esmenta aquest tipus de dictionals, però sols dins la concisa llista de tipus de rimes: «Equívocs engal so / De letras e de so».³⁹ I l'implacable Joan de Castellnou hi afegeix: «Vertats es de veray equivoc, mas no contrafag, sobre los qals nos vos remetem a las *Leys d'Amors*».⁴⁰

Hem vist més amunt que, al seu *Compendi*, Castellnou esmentava els equívocs de passada, seguint les *Leys*, en distingir agnominació, políptoton, traductio i paronomàsia. Però, pel que fa als tipus de rima, aquest autor no entra en detalls sobre els equívocs ni els seus tipus; no presenta els rims equívocs, de fet, més que com una excepció als mots tornats, fenomen que sí que destaca, a «Del vici appellat mot tornat e de les scusacions d'aquell»: «Encara non es vici quant le motz es equívochs, coma: *fi e fi, vi e vi, fe e fe*»,⁴¹ passatge que, com veurem, segueix i resumeix la part corresponent a mots tornats de les *Leys*.

A les *Regles de trobar* (obra molt més allunyada de les *Leys*), Jofre de Foixà també lloa el fenomen dels equívocs en descartar els mots tornats; però no els dóna nom. Al poema extens que reproduceix, s'hi combinen, com passa sovint, els exemples d'equívocs lleials amb exemples d'equívocs contrafets; en aquesta ocasió, de segon tipus (*m'ay - may, m'es - mes*):

³⁸ Berenguer d'Anoia, *Mirall*, pp. 136-138, ll. 649-655.

³⁹ Joan de Castellnou, *Obres en prosa*, p. 195, vv. 363-364.

⁴⁰ *Ibid.*

⁴¹ Joan de Castellnou, *Obres*, p. 51, §10 ll. 12-13.

E devets entendre que nulls motz qui facen rima no deus tornar altra vetz en loch on fassa altra rima en lo cantar que faras, sia que tu comences lo cantar o que·y responses, si donchs aquell motz no havia divers entendimentz; e per eximpli mostri te aysi una cobla:

Eu faray canço en may,
 No per tal c'adoncs am may,
 May car e[r] acordat m'ay
 Que si ia·m deu valer may
 Mi dons, hon ay lo cors mes,
 Qu'eras m'aiut com ops m'es;
 Car si·m dava·ll ior sinc mes
 Manian no·m veyri'om mes,
 Tals es la dolors que·m puyn;
 E no·l vuyl exir del puyn,
 C'ades a ley servir puyn,
 C'avan totz / bos vassalls puyn.

Encara potz tornar o metre en ton cantar un mot dues vetz, ab que la una vetz sia verb e l'altre nom, e[n] axi com qui desia:

Tan a mi dons cors azaut
 Que d'altr' amar no m'azaut.

Primers azautz es nomen e·l altre es verbs. E per semblant maneyra potz usar dels altres motz quan loch sera.⁴²

Foixà tornarà a la idea ací:

E sapies que son alguns motz qui alguna vetz son noms o adverbi, per que·ls potz posar doas vetz en rima en un cantar, axi com hom ditz *be, azaut, gallart, fort, suau, mal, gen*, e moltz d'altres semblantz a aquestz.⁴³

Ambdós passatges poden veure's molt similars als corresponents de les *Leys* sobre mots tornats, que exposarem més avall.

I també Jaume March dedica molt d'espai a llistar paraules homònimes per a rima, precedides per la següent definició: «Rims apellats equivochs que volen dir ab equi, que es igual, e voch, que vol dir qu'en un mot, igual veu ha dos o tres significats diverses e cascu fa

⁴² Marshall, *The "Razos de trobar"*, p. 62, ll. 139-161 (Ms. H), pp. 61-63, ll. 54-77 (Ms. R).

⁴³ *The "Razos de trobar"*, pp. 80, ll. 490-92, p. 81, ll. 381-84.

son leyal rim». Precedint aquesta la definició, l'autor presenta els equívocs amb una seua cobla octava decasil·làbica, amb els equívocs *tomba*, *plomba* i *pomba*.⁴⁴

És de remarcar que, immediatament abans d'introduir els rims equívocs, Jaume March presenta, per primera vegada en un manual (almenys dels conservats), els *rims fènix*, aquells de paraules amb terminacions tan exòtiques que només poden rimar amb elles mateixes, en el que serien en altres condicions mots tornats: «Aquests rims son rims de fenix per ço com fenix es un sols, axi aquests rims son singulars sens par».⁴⁵ En quant que els rims fènix es basen en terminacions úniques que fan úniques les diccions, hom podria veure'ls alhora com un fenomen de rims acordants i de rims dictionals.

⁴⁴ *Diccionari de rims de Jaume March*, a cura d'Antoni Griera, Barcelona 1921, pp. 74-90, ll. 1647-2047. Aquesta cobla és també inclosa a l'edició Pujol de la poesia de Jaume March (pp. 242-243). L'excel·lent microestudi que fa Pujol d'aquest apartat del *Diccionari* mereix ser reproduït ací: aquesta cobla «precedeix immediatament una breu definició de les rimes equívocues i una llarga llista de cent setanta-cinc paraules d'aquestes característiques (els dos manuscrits presenten el mateix nombre de mots, però alguns de β manquen a μ , i a l'inrevés), amb la indicació dels seus dos, tres i fins i tot quatre significats. Així, sobre una base monorríma en *-omba* (els mots amb aquesta terminació obren ... el diccionari) pertanyent a l'univers de les rimes cares amb què fa broma Bertran de Born al final del poema «Non puosc mudar mon chantar non esparga», construït a imitació de la cançó d'Arnaut Daniel «Si·m fos amors de ioi donar tan larga» (a la segona tornada Bertran declara «que no·i trop plus omba ni om ni esta», v. 44, ed. Gouiran 1985 II: 578), Jaume March tanca els vv. 2 i 8, 3-4 i 5-6 amb tres paraules cada una de les quals pot tenir dos sentits: *plomba*, *pomba* i *tomba* (queden per tant només dos versos amb mots no equívocs: l'1 i el 7, amb *colomba* i *recomba* respectivament). Aquestes paraules són les que inauguren la llista de rims equívocs i, en relació amb els trobadors que acabo de citar, fan pensar immediatament en les del quart vers de cada estrofa de la composició d'Arnaut Daniel: *plomba* ('posar plom'), *tomba* (substantiu), *comba* ('coma'), *colomba*, *tomba* ('tombar, caure') i *retomba* ('recipient, vas') (ed. Eusebi 1984: 119-127, i cf. les diferències que presenta el text de Toja 1960 [1961]: 358-372). Si hi afegim les rimes en *-omba* del poema de Bertran de Born (*bomba*, *trastomba*, *plomba*, *comba* i *tomba*), trobem en Jaume March el substantiu *colomba*, la forma *plomba* del verb *plombar* i la parella *tomba* substantiu i forma verbal, a més del derivat *recomba* com a sinònim de *comba*, 'coma'» (pp. 236-237).

⁴⁵ Jaume March, *Obra poètica*, p. 74, ll. 1635-1646.

2.1. *Mots tornats*

Per a les *Leys*, els mots tornats es donen quan són posats en rima mots pesants, és a dir, la mateixa paraula repetida en posicions pròximes.⁴⁶ Parem, doncs, esment a aquest defecte, tan proper als rims equívocs lleials. On acaben els uns i comencen els altres? Les *Leys* dediquen un ampli apartat a definir i exemplificar els mots tornats, així com a afinar la diferència entre aquest defecte i els molt meritoris rims equívocs.⁴⁷

Es considera que hi ha mots tornats quan es produeix la sobreutilització de la mateixa paraula en posicions pròximes, inclosa la repetició del mateix mot en sentit figurat, dita ací, segons sembla, [*mot*] *equivoc contrafag*, amb exemples com *le focz flameia / l'elmes flameia, cara d'ostal / cara d'ome*.⁴⁸ Les peces a què corresponen aquests exemples s'havien citat abans:

La cara veg que-m flameia
D'ira, cum focz cant flameia;
Quar ades can fuy al cap
Del pon, hom me dec sul cap.
Pueysh al hostel de la cara
Urt[i]ey, que ha bela cara.⁴⁹

S'exclouen dels mots pesants els mots/rims accentuals,⁵⁰ els equívocs,⁵¹ i mots combinats amb els seus compostos per prefix (és a dir, rims equívocs contrafets de tipus 3, que veurem *infra*). En els rims equívocs, tant lleials com contrafets, es traça molt prima la ratlla entre els mots tornats i aquells, que hauran de complir moltes condicions; fonamentalment:

⁴⁶ *Leys*, pp. 650-653, L.4 §30.

⁴⁷ Són de notar les significatives variants de redacció entre els mss. *B* i *T*; aquesta és una secció que mostra moltes divergències, retocs i ampliacions de *T* respecte de la versió més antiga. Vid. la introducció de Fedi la seua edició de les *Leys*, i particularment les pp. 166-167.

⁴⁸ *Leys*, p. 652 §30.24.

⁴⁹ *Leys*, p. 288 L.2 §54.18-26.

⁵⁰ *Leys*, *ibid.* §30.22, §31.6.

⁵¹ *Leys*, *ibid.* §30.23, §31.7.

Appar yshamens per aquelas meteyshas paraulas que li compost no fan vici de mot pezan, coma *tener, retener, mantener, meni, ameni, desmeni, remeni* [equívocs contrafets de tipus 3]. Empero can se podó partir en doas partz entieyras significans e representans aquo meteysh que significavo cant eran ajustadas, coma *benolens, maldir*, fan vici de mot pezan [excepció a equívocs de tipus 1, doncs: *benolens* no és admès en rima amb *ben olens* si no canvia el significat]. Aquo meteysh li compost de *eysh, autri, meteysh*, coma *yeueysh, vosautri, elmeteysh* o *elmezeysh, aquometeish* [demostratius i pronoms amb llurs variants]. *Voveysh* d'una part e *nosmeteysh* d'otra mot pezan no fan, et enayssi dels autres.⁵²

I vegem-hi definició completa dels mots tornats:

De mot tornat

Motz tornatz es retornamens faytz otra dever d'una meteysha dictio en votz et en significat o quays et en una meteysha o diversa manera de significar, amb la sua final acordansa ses variar la fi del mot.⁵³

Es glossarà a continuació la dita definició, excloent-hi dels mots tornats els mots accentuals, així com els equívocs lleials («aytals acordansas equívocs reputam per mot belas e subtils, quar pauzat que sian unas meteyshas dictios quant a la votz, diversas son quant al significat»)⁵⁴.

Aquest apartat §31 de L.4, dedicat íntegrament als mots tornats, s'estèn àmpliament,⁵⁵ atenent a tota mena de casuística. Per exemple, s'hi especifica la norma pel que fa als noms propis i *nom d'aventura* o *d'acciden* rimant: si rimen amb ells mateixos, fan vici de mots tornats; però no si el nom propi rima amb un mot comú (o mots, vid. segon exemple), com a:

Midons quar es bel'e blanca
 Sos noms li revert'a Blanca

Le senh En Raynaut Bonome
 Ha sobrenom de Bon Home⁵⁶

⁵² *Leys*, p. 651 L.4 §30.19-21; s'hi torna amb els mateixos enunciats, més detallats, a p. 654 L.4 §31.15-18.

⁵³ *Leys*, p. 653 L.4 §31.1-2. Aquest apartat no es troba a les *Flors* ni a *LdA2*.

⁵⁴ *Leys*, p. 654 L.4 §31.7.

⁵⁵ *Leys*, pp. 653-656; *Flors* p. 87, vv. 4822-4834.

⁵⁶ *Leys*, p. 654 L.4 §31.9-14.

Altres particularitats que s'hi assenyalen són les següents: el retorn del mateix mot en diferents casos gramaticals no eximeix del vici de mots tornats;⁵⁷ els mots tornats segueixen sent mots tornats en rima estrampa o dissoluta;⁵⁸ no hi ha vici en mots tornats en tornada (repetint un mot aparegut a l'última cobla, entenem), ni «en cas de necessitat»;⁵⁹ en noves rimades no es pot repetir la mateixa paraula en rima si la distància és menor de vint bordons,⁶⁰ quan es dirien rims tornats;⁶¹ no hi ha mots tornats si la rima no és sencera, com en:

Mes hay mon temps sieys ans o sinc
Per far acort final en *-inc*

Rima no puese trobar en *-otil*
Per acordar amb Aristotil.⁶²

Aquests darrers exemples podrien veure's també com una mena de rims trencats (vegeu *infra*).

Tot i que l'apartat 31 al llibre quart de les *Leys* és on amb més detalls es tracten els mots tornats, ja a la secció dels rims equívocs se n'avançaven certes condicions per evitar els tornats:

Après havem dig que divers significatz pauza [*l'equívoc*], a diffe-
rensa dels autres motz que jos una votz significo una causa ses plus,
coma *glieyza, cloquier, au et enten*.

Encaras dizem divers significatz per alqus motz que solamen signi-
fico una cauza o .i. fag ses plus, et aquel no mudo en re si no cant a la
maniera del significar segon temps o cas o persona, quar ges per aytal
variament del significat no son aytal mot dreg equivoc ni contrafag, ni
fan bona rima ses pec, quar aytals motz reputam per motz tornatz en
rim. E ve-us .i. ysshemple d'ayssso:

Ades hay paor de mal,
Quar lonc temps hay suferit mal.

⁵⁷ *Leys*, p. 655 L.4 §31.31.

⁵⁸ *Ibid.*, §31.38.

⁵⁹ *Leys*, p. 655 L.4 §31.41.

⁶⁰ *Leys*, p. 656 L.4 §31.42.

⁶¹ *Ibid.*, §32.

⁶² *Leys*, p. 655 L.4 §31.28-30.

Sol qu'ieu en Paradis fos,
Qui·s volges avesques fos.

Encaras dizem divers significatz per alcus motz qu'om soven pauza inpropriamen per methafora o per alguna semblansa o quan son ma-levat en dafauta del propri nom, quar algunas cauzas so que, en defauta de lor propri nom quar non han, preno autru nom. E ve-us ysshemple ayssi:

A l'ombra, deios tres aybres,
Mos cavals se levec d'aybres
E·l garsos entre dos aybres
Denan cum fols estec d'aybres.
Adonx tal colp d'una costa
De caul li diey sus la costa,
Que de l'arc rompec la costa.

Ve-us autre ysshemple d'aquo meteysh:

La cara veg que·m flameia
D'ira, cum focz cant flameia,
Quar ades can fuy al cap
Del pon, hom me dec sul cap
Pueysh al hostel de la cara
Urt[i]ey, ques ha bela cara.⁶³

Aquest darrer exemple, com hem vist, es reprendrà a §30.24 L.4, a propòsit dels mots tornats.

Comparats amb el detallament amb què les *Leys* treballen els rims equívocs lleials, i amb l'interès que despertem també en altres tractats, la resta dels rims diccionals – tant els equívocs contrafets com les rareses finals – queden molt menys remarcats.

3. *D3: Per una dicció: equívocs contrafets*

Hi ha altres rimes que, tot i no arribar a la perfecció dels rims equívocs lleials, fan pensar en un cert grau d'equivocitat. Aquests són els tres tipus de rims equívocs contrafets, és a dir, imperfectes:

⁶³ *Leys*, p. 287 L.2 §54.21-26; *Flors*, p. 62, vv. 2346-2393; *LdA2*, p. 116-117 L.2, barrejant els exemples de mots tornats amb altres de diccionals variats.

D3.1: Per una dicció: equivocs contrafets tipus 1	remena-re mena semena-se mena	dues paraules sonen igual que l'altra
D3.2: Per una dicció: equivocs contrafets tipus 2	com-qu·hom d'aura-daura (de <i>daurar</i>) l'ayre-layre ('lladre') l'una-luna	dues paraules en contracció sonen igual que l'altra
D3.3: Per una dicció: equivocs contrafets tipus 3	mostra-demostra troba-atroba	una paraula sembla l'altra amb un prefix

Vegem què en diuen les *Leys*:

Encaras havem dig .i. *meteys*h pels motz los quals hom pot devezir e d'u mot far dos o dos tornar en .i., quar en aquest cas no son leyal equivoc mas contrafag, segon que par en aquestz yssh[e]mples.

[D3.1] Dels equivocz [contrafag].

Hom que labor de re mena
M'apar fols si no remena
Lo blat que leumen semena,
Quar ab aquel gent se mena.⁶⁴

[D3.2] Apres es estat dig en la diffinició *engals*, quar hom aiusta algunas vetz dos motz en .i. e dejos .i. accen [a] maniera d'u mot hom los pronuncia, coma *qu'om*, so es, *que hom*.

Ysshemens havem alqus motz que son abreuiat cascus [per si, coma *l'una*, so es] *la una*, o *l'us*, so es *la us*. E cant aytal mot, so 's assaber dos en .i. aiustat o cascus per si abreuiat, son pauzat en rima et hom lor dona alcus motz entiers per companhos, ges per so [no] fan leyal equivocacio mas contrafacha, si be son quaysh semblan, quar hom deu far .i. pauc plus longa aquela sillaba on cay l'enbeuemens que no fay cant es entiera, quar hom que vol be pronunciar deu a mieia votz pronunciar la vocal que s'esbeu. E ve-us yssh{e}mple de la segonda maniera de equivocatio contrafacha, can duy mot son aiustat en .i. e jos .i. *meteys*h accen principal pronunciat.

Guardem nostras lotjas, qu'oms
No's mescl·am nos si no 's coms].

⁶⁴ *Leys*, p. 285 L.2 §54.1-2; *Flors*, pp. 60-61, vv. 2240-2263, on s'afegeix una altra cobla amb rimes on, entre els equivocs lleials, s'inclou la rima contrafeta tipus 1 *esemps-es semps*; *LdA2*, pp. 115-116 L.2.

Ve-us yssh[e]mp[le cant cascus motz es abreuiat per si], per [lo qual] abreuiamenson pueysh quaysh semblan ad autres motz entiers.

Tres planetas veg e l'una
 Quaysh resplan ayso quo luna,
 E l'autra fa senhal [d'aura];
 La tersa per sembl[an daura]
 Et enllume[na tot l'ayre],
 Per qu'es desplazens a layre.⁶⁵

I s'aclarirà més avant: «Li mot apocopat son exceptat dels abreuiatz per que fan bona equivocatio, coma *sal*».⁶⁶

[D3.3] Encaras dizem engals de votz per alqus motz que no son engal, coma *mostra*, *demonstra*, *troba*, *atroba*, quar no fan veraya equivocatio mas contrafacha. E ve-us ysshemple de [la] tersa maniera de equivocatio contrafacha.

Qui rethorica demostra
 Ses bo mo[t], pauc val la mostra,
 Per que cel fa bona troba
 Qui bos motz e bels atroba.⁶⁷

Els equívocs contrafets de tipus 1 i 3 s'empraven també a la poesia llatina medieval (no els de tipus 2, ja que el llatí no donava peu a l'apostrofació); els testimonis són abundantíssims, de manera que només n'oferirem alguns exemples representatius. Dels contrafets tipus 1, se'n troben tant d'exactes (una paraula en un en són dues o més, però completes, a l'altre) com d'híbrids (el tipus 1 es barreja amb el tipus 3) com la rima *testis-potest his* d'aquests *versus leonini* de Robert Baston sobre la batalla de Bannockburn (1314 o poc després): «Rector coelestis, adhibens solamina moestis, / Verax est *testis*; qui prospera ferre *potest his*».⁶⁸ Altres mostres híbrides: el poema 12a del ms. 3718 BnP: «Pene Jovi *super es*; sin pene jovinus es *heres*», v. 7,⁶⁹ i al *Doctrinale* d'Alexandre de Villadei: «neco, quod necui facit et quandoque

⁶⁵ *Leys*, pp. 285-286 L.2 §54.3-9; *Flors*, p. 61 vv. 2287-2301; *LdA2*, pp. 115-116 L.2.

⁶⁶ *Leys*, p. 288 L.2 §54. 27; *Flors*, p. 61, vv. 2264-2301; *LdA2*, p. 117 L.2.

⁶⁷ *Leys*, p. 286 L.2 §54.12-14; *Flors*, p. 61, vv. 2315-2326; *LdA2*, p. 116 L.2.

⁶⁸ Jacobus Nicholai de Dacia, *Liber de distincione*, p. 95.

⁶⁹ Jacobus Nicholai de Dacia, *Liber de distincione*, p. 264.

necavi: / de neco die avi, ferro, necui reliqua vi» (vv. 705-06, més imperfecte),⁷⁰ on veiem de nou aquest tipus de rima complementat amb elements d'annominatio / traductio / políptoton.

Els rims equívocs de tipus 3 són encara més emprats en llatí que no els de tipus 1: «Surge piger! quare dormis? mortis memor esto! / Noli tardare, quia mors est vndique presto!» del *De distincione metrorum* de Jacob Nicolau de Dàcia, vv. 1-2;⁷¹ «Est commune mori, morior fortassis ego cras, / mortis terrori moriendo cessit Ypocras» i «Cras fiet funus, sit miles sitve tribunus, / nec valet hic munus nec differt una vel unus», al poema *Surge piger quare dormis, mortem memorare*, vv. 5-6 i 11-12;⁷² o al poema 11a del ms. 3718 BnP: «Hic suus ignotus sibi scriptitat ut sibi notus», v. 7; «Ille sumis, minimis dat superesse nimis», v. 10; «Metro Tersicore, Cato pectore, Tullius ore [prefigurant els rims accentuals, *vid. infra*] / Nil nisi jus effert, cogitat atque refert», vv. 15-16.⁷³ Igualment al mateix recull, poema 10a: «Se dans heredem, patris sibi vendicat edem», v. 6.⁷⁴

A la resta de tractats poètics trobadorescos, la presentació explícita dels rims equívocs contrafets és rara; però indirectament s'esmenten ara i adés.

Així, Joan de Castellnou ens recorda al seu *Compendi*, seguint les *Leys*, què és l'excusació de mots tornats:

E no temeu li mot tomat quant pausam las diccions compostas e las primitivas, quant las compostas, empero, per llur composicio han divers significat de las primitivas, coma: *tenir e retenir, dona - perdona - gasardona, cordi - acordi - discordi - recordi - concordi* es en a{n}ixi de llurs semblants.⁷⁵

Però, com déiem, el fenomen dels equívocs contrafets no sol aparèixer explícitament. Per exemple, Jofre de Foixà, al poema del passatge

⁷⁰ Jacobus Nicholai de Dacia, *Liber de distincione*, p. 95.

⁷¹ Jacobus Nicholai de Dacia, *Liber de distincione*, p. 113.

⁷² Jacobus Nicholai de Dacia, *Liber de distincione*, p. 64.

⁷³ Jacobus Nicholai de Dacia, *Liber de distincione*, p. 263.

⁷⁴ *Ibid.*

⁷⁵ Joan de Castellnou, *Compendis de la conexença dels vicis que-s podon esdevenir en los dictats del Gay Saber*, a cura de Paolo Maninchedda, Cagliari 2003, §10, pp. 51-52, ll. 14-20.

citat anteriorment, incloïa, al costat de rims equívocs lleials, altres de contrafets de tipus 2: *may - m'ay, mes - m'es*, però no els especificava.⁷⁶

Per acabar amb els contrafets, convé tenir present que, en la pràctica poètica, hi ha rimes que poden ser adscrites a rims dictionals, però també a certs tipus de rims acordans, segons des de quina perspectiva es miren. Això passa sovint amb molts equívocs contrafets tipus 3, que, des del punt de vista de l'acordança, poden ser vistos com a lleonismat també. En paraules de les *Leys*:

Encaras es differensa entre simpla leonismetat e perfiecha, quar jaciaysso que cascuna se fassa [en] respieg de doas vocals, pero la simpla [vol] tostemp denan la primera vocal de las dichas doas diversas letras, {o que la dicha vocals sia franca e l'otra vocals de l'autre mot son pario haia la consonan denan ses meia, coma *obra* e *sobra*. Tot cant se sec a prop las dichas vocals de las sillabas finals deu esser acordan en simpla et en perfiecha ses re variar, si no en la manera dicha en sonansa leyal, mas la perfiecha vol unas meteysas le}tras {denan la dicha primera vocal}. Et entendem d'aquelas letras que s'aiusto ses tot meia am la dicha primera vocal segon ques ayssso pot cascus vezer per los yssh[e]mples des[sus pauczatz] {quar am meia no seria perfiecha [rima mas contrafacha], quar am *a se-n* rima: *mant asta / me tasta, pren la sarga / no s'arga*. [Et] aytals equivocz contrafagz prendem per leonisme perfieg contrafag e aco per veray}.⁷⁷

És a dir, que una rima com *obra - sobra* és alhora, com a rims acordants, lleonismat, i com a rims dictionals, equívocs contrafets del tipus 3. Aquesta doble adscripció també queda explicitada al *Compendi* de Joan de Castellnou, qui reproduceix a la seua manera la caracterització que hem vist a les *Leys*:

... car ab meja no seria perfetxa mas simpla, coma:

Pren la sarga,
que no s'arga.

⁷⁶ Marshall, *The "Razos de trobar"*, p. 62, ll. 144-145 i 148-149 (Ms. H), p. 63, ll 61-62 i 64-65 (Ms. R).

⁷⁷ *Leys*, pp. 268-269, L.2 §30.14-18. En l'apartat de lleonismat, absent a *LdA2*; comentari absent a *Flors*.

Però aytals motz poden esser digz equivochs contrafaig o leonisme perfieg contrafaig.⁷⁸

4. D4, D5, D6, D7: accentuals, utrisonants, trencats, sil·labicats

Els quatre tipus restants de rims diccionals són rareses, com es pot veure.

D4: Accentuals	costa ('costella')-costà (de <i>costar</i>) capella-capellà aura-haurà	mots amb els mateixos sons però amb l'accent tònic en síl·laba diferent
D5: Utrisonants	après (participi d' <i>aprendre</i>)- après ('després')	mots amb els mateixos sons excepte que la vocal tònica és oberta en un i tancada en l'altre
D6: Trencats	Mayres de Deu, humils e gracia flora e mot beutada, pregatz vostre fil precios qu'el m'aia merce.	el mot en rima està partit: comença al final d'un bordó i continua al següent
D7: Sil·labicats	Quar dona <i>fra</i> vol esser <i>chura</i> En <i>me</i> loc on tot <i>franh so zura</i> .	rima de paraules partides al llarg del vers

4.1. D4 Rims accentuals

Els accentuals són definits a dos passatges de les *Leys*, com a mots i com a rims:

De[ls] motz accentuals.

Aquels motz apellam accentuals, qui per mudamen del accen mudo lor significat remanens aquelas meteysshas letras, segon que per aquestas dictios, so 's assaber *vezi, cozi, mento, auzi, cridan, canto* et enayssi de lors semblans. Et aysso pot hom ha[ver] per aquestz verssetz:

Ta fort mi punho li fisso
De la mort dins lo cor e·m fisso,

⁷⁸ *Leys*, p. 161, §74 ll. 38-42. He retirat la coma que l'editor insertava entre *equivochs* i *contrafaig*, perquè això convertiria l'explicitació de doble adscripció en una enumeració ambigua: *contrafaig* és un adjectiu que necessita un substantiu classificatori, siga *equivochs* o *leonisme*.

Ques a maniera d'erisso
Tug li pel del cap me n'irisso.⁷⁹

Dels rims accentuals.

Rim accentual son dig can mu[d]at l'accen se muda le significatz de la dictio, remanens aquelas meteysshas letras qu'eran denan que l'acens se mudes. [Ve·us ysshemple]:

La rictat no pretz .i. boto
De cels qu'am frau lor aver boto,
Don creysshø may que li broto
No fan en may, can li fuelh broto.

[Et aquest rim accentual son dig unissonan, quar autres motz accentuals havem li qual son apelat dissonan coma *aura, aura, capela, capela*, et enayssi trops autres.]⁸⁰

Filant ben prim, doncs, les *Leys* distingeixen entre rims accentuals unisonants, que serien rimes de paraules amb la tonicitat en diferents síl·labes però amb la mateixa vocalitat tònica i àtona (a l'exemple, paraules només amb *o*), i els accentuals dissonants, que presentarien paraules amb diferents vocalitats (*a* i *u*, al primer exemple; *a* i *e*, al segon).

De nou retornen les *Leys* als accentuals dins l'apartat de cobles, amb el mateix exemple lleugerament ampliat:

[De cobla accentual.]

Ta fort me fissan li fisso
De la mort dins lo cor e·m fisso
Ques a maniera d'erisso
Li pel del cap tug me n'yrisso,
Don soy tot iorn espaoritiz
Tant que n'estau quaysh esbaytz.⁸¹

La valoració negativa dels rims accentuals que fan les *Leys* es manifestava en parlar dels equívocs, on simplement no es consideraven bona consonança:

⁷⁹ *Leys*, p. 213 L.1 §83; *Flors*, pp. 48-49, vv. 1092-1103; no a *LdA2*.

⁸⁰ *Leys*, p. 288 L.2 §55; *Flors*, p. 62, vv. 2424-2427; *LdA2*, p. 117.

⁸¹ *Leys*, p. 336, L.2 §107. No a *Flors*; *LdA2*, p. 140 L.2.

Après havem dig engals d'accent a differensa dels motz accentuals entiers o trencatz entiers, coma *canto*, trencatz, coma *tres so*, quar aytal no fan equivocatio veraya ni contrafacha ni bona consonansa, segon que vezer podetz ayssi.

{Las donas qu'ieu say tres so}
 Que mentre lor cap tresso,
 Lassus naut pres d'un canto,
 Per qu'om las auia, canto.⁸²

4.2. D5 Rims utrisonants

Dels rims utrisonans.

Rim utrissonan son dig can la vocals muda lo significat de la dictio, mudan lo so plenissonan en so semissonan o pel contrari, segon qu'om pot ayssi vezer.

Sias tempratz e gent après
 {En tas paraulas et après,
 Si fas de compas e de pes,}
 Tas obras remandran en pes.⁸³

La qualitat oberta o tancada de la *e*, o de la *o*, doncs, és el que determina aquest tipus de rima. Igual que abans amb els rims accentuals, els autors de les *Leys* els condemnen:

Encaras dizem engals de votz a diferensa dels motz utrissonans, quar no fan veraya ni contrafacha equivocatio ni fan bona consonansa entre lor, quar ades han so plenier et ades meiancer, segon que par en aquest ysshemple.

Qui no m'agues gitat fora,
 Mos afars deliures fora,
 Pero cascus pauc me preza,
 Quar yeu soy de pauca preza.⁸⁴

L'apartat de cobles ofereix aquesta cobla utrisonant:

⁸² *Leys*, p. 286 §54.10-11; *Flors*, p. 61, vv. 2302-2314; *LdA2*, p. 116 L.2 .

⁸³ *Leys*, pp. 288-289 §56; *Flors*, p. 62, vv. 2428-2433; *LdA2*, pp.117-118 L.2.

⁸⁴ *Leys*, p. 287 §54.15-16; *Flors*, p. 61, vv. 2327-2340; *LdA2*, p. 116 L.2.

[De cobla utrissonan.]

Si depres savis homes vas,
 Leumen no seras fols ni vas.
 Mas que·t regardes a lor pas,
 Ja no·t falhira vis ni pas,
 Quar sen de savi retendras
 Et am fol leumen fols seras.⁸⁵

Castellnou esmenta els utrissonants en glossar una inusual definició que fa Raimon de Cornet de rima estrampa:

Estrampa rima joy
 Es ajustat ab soy
 E qan la vocal sona
 Petit e ferm cum dona.

Tu digas que *joy* e *soy sona* e *dona* son rim estramp, e generalmen tug li rim que termeno ses final acordansa son estramp ses respieg, que non han altra acordansa promdana ni lunhadana. Pero *dona* pot far rim utrissonan, car pot esser plenissonans o semissonans, mots tornats en rima, qant hom torna la rima, so es, lo mateysh mot final d'un bordo, haia acordansa o no, qar torna la rima. Si rima hom pren [fol. 79 v.] ayssi per acordansa, ges aqo no es mots tornats, si doncs aquell matex mot final del bordo no retornava hom en una cobla oz en un dictat.⁸⁶

4.3. D6 Rims trencats

Aquests i els sil·labcats (D7) són tan rars que les *Leys* no es molestes a donar-ne definició,⁸⁷ i es limiten a remetre als exemples presentats en tractar els mots trencats i sil·labcats, i als que donaran a l'apartat de cobla trencada i sil·labcada. En aquests altres apartats, és açò el que es diu:

Dels motz trencatz.

Motz trencatz apelam can la una part del mot roman en fi de verset per rima e per l'autra part comensa le comensamens del segu[en] verset,

⁸⁵ *Leys*, pp. 336-337, L.2 §107; no a *Flors*; *LdA2*, p. 141 L.2.

⁸⁶ Joan de Castellnou, *Obres en prosa*, p. 195, vv. 365-368.

⁸⁷ *Leys*, p. 289 §57.

segon que podetz ayssi vezer, iaciaysso que a paucz plassia l'entricaments d'aytal dictat:

Filha de Dieu, verges e may-
Re, [gardatz me del Satham lay]-
Ro [desleyal] si que dece-
Bre m'arma no puesca de re.⁸⁸

[De cobla trencada.]

Filha de Dieu, verges e may-
Re, {defen me del Satham lay-}
Ro {desleyal,} si que dece-
Bre m'arma no puesca ni te-
Ner en sas mas, quar mal abric
Hauria dels fals enemic.⁸⁹

Les *Leys*, però, tornen a esmentar el cas dels trencats en tractar la temesi,⁹⁰ recurs consistent a desmembrar (o abreujar) paraules, com s'exemplifica amb la cobla:

Verays Dieus, pay- glorios -res,
Que for- Senher -miest totas res.
Dona-m tal vic- en est mon -toria,
Que per mos pecz m'arma no moria.

E devetz saber que aquesta manera de dictar no es gayre acostumada en romans, so 's assaber, que en lo mieg del trencamen de dictio sia pausada una o motas dictios, segon que appar en l'ysshample dessus pauzats. Vers es que mays es en uzatge segon romans trencar la dictio si que el mieg sia pausa finals de verset, enayss que en la fi d'un verset sia la una partz de la dictio trencada et en lo comensamen del bordo seguen sia l'autra partz, enayssiqu'el mieg no sia altra dictios mas solamen la pausa finals del verset, et aytals coblas de motz trencatz apela hom coblas trencadas. Empero la una manera ni l'autra no es fort agradabla ni lauzabla, iaciaysso que alqu se n'e[s]forso per mostrar la lor subtilitat. E la derriera manera mays acostumada en romans assatz appar en aquest ysshemple:

Filha de Dieu, verges e may-
Re, [gardatz me del Satham lay-

⁸⁸ *Leys*, p. 211 L.1 §77; *Flors*, vid. *infra*; *LdA2*, p. 51 L.2.

⁸⁹ *Leys*, p. 337 L.2 §109; *Flors*, vid. *infra*; *LdA2*, p. 141 L.2.

⁹⁰ *Leys*, pp. 731-733 L.4 §113.

Ro desleyal], si que dece-
Bre m'arma no puesca de re.⁹¹

Les *Leys*, doncs, no valoren els trencats, ni l'ús de la temesi: com acabem de veure, «la una manera ni l'altra no es fort agradable ni lauzabla, iaciayssó que alqu se n'e[s]forso per mostrar la lor subtilitat».

Com hem vist també, una única cobla en totes les *Leys* exemplifica els trencats. En això les *Flors* se n'aparten, ja que no la inclouen, i en el seu lloc presenten aquestes altres:

Mayres de Dieu, humils e gra-
Ciosa, flors e mot beuta-
Doza pregatz vostre fill pre-
Cios ques el m'aja merce.⁹²

El passatge citat correspon als rims trencats; i les *Flors* tampoc no citen la corresponent cobla de les *Leys* al passatge de la temesi, sinó que hi donen, encara, una altra cobla diferent:

Emperayritz del Celaju-
Datz nos, si-us platz, tant que degu-
Na res de mal no-m puesca de-
Cebre vas Dieu en lunha re.⁹³

I també presenten una cobla alternativa a l'apartat de mots trencats:

Trencats, si com vesets ayssi:

Amichs totz jorns me fayts cossi -
Rar fort lo pretz ella noble-
Sa de midons quez es corte-
Sa e vers lums e fons veraya.⁹⁴

⁹¹ *Leys*, p. 732 L. 4 §113.3-8; *Flors*, vid. *infra*; no a *LdA2*.

⁹² *Flors*, p. 62, vv. 2436-2439.

⁹³ *Flors*, p. 101, vv. 6342-6345.

⁹⁴ *Flors*, p. 48, vv. 1055-1059.

4.3. D6 Rims sil·labicats

Pel que fa als sil·labicats, es fàcil veure de quina manera s'associen als trencats: també suposen el desmembrament de paraules. Són encara més rars, ja que demanen el canvi d'ordre de les síl·labes:

{Dels motz sillabicat.

Motz sillabicat es cant las partz d'una dictio trencada son entremeladas am rima o ses rima en qualque loc hom se vuelha del verset, segon qu'om pot trobar enios en cobbla sillabizada. Et enayssi motz trencatz ha cert lo loc et aquest non ha mays .i. loc que autre}.⁹⁵

{De cobla sillabizada.

*Zura me tenguas tot en cas,
E dras no leu de ven al bas.
Quar hom que zura no me col,
Despen leu dre trop de se dol.
Quar dona fra vol esser chura
En me loc on tot franh so zura}.⁹⁶*

Ací es veu, doncs, com les síl·labes de mots són transposades i barrejades entre altres mots. Les *Leys* tampoc no s'agraden dels sil·labicats, i així ho expressen ací:

[Alqu trenquo ysshemens las dictios per far coblas sillabizadas, e jaciaysso que (alqun dictayre) ne fassan gran festa, pero a nos no son agradas per lo gran entricamen ques han.].⁹⁷

Joan de Castellnou, que com hem vist es pren poc d'interès en els rims diccionals, ens sorprèn incloent al seu *Compendi* la cobla sil·labizada de les *Leys*, amb descodificació simultània:

Cobla sillabizada

*Zura me tengas tot en cas,
mesura tengas en tot cas.*

⁹⁵ *Leys*, p. 211 L.1 §78; no a *Flors*; *LdA2*, p. 51 L.2.

⁹⁶ *Leys*, p. 337 L.2 §110; *Flors*, p. 67, vv. 2869-2877; *LdA2*, pp. 141-142 L.2.

⁹⁷ *Leys*, p. 733, L.4 §113.13; *Flors*, pp. 101-102, vv. 6356-6362; no a *LdA2*.

E dras no leu deven al bas,
e de leu no vendras al bas.

Car hom qui zura no me col,
car hom qui mesura no col.

Despen le[n]dre trop <de> se dol,
de trop despendre leu se dol.

Car dona frat vol esser xura,
car dona vol ester frechura.

En me loch on tot frayn so zura,
en tot loch on sufrany mesura.⁹⁸

Si anem més enllà de la quasi homofonia dels accentuals i utrisonants, és imaginable que la seua concepció d'ús en rima siga heretada, d'alguna manera, de l'ocasional pràctica en la poesia llatina medieval. Pel que fa als rims accentuals, Dag Norberg fa esment del fenomen presentant variats casos de rimes llatines entre paraules de tonicitat diferent, com per exemple *abólita* i *oblíta*, *córpore* i *sopóre*, *ínfimo* i *límo*.⁹⁹

Pel que fa als rims utrisonants, la temptació d'apariar en rima paraules de vocal oberta amb vocal tancada devia ser gran, i és mèrit de la tradició trobadoresca que conscientment s'evités. Tot i que es pot reconèixer la curiositat de combinar en rima dues paraules que només es diferencien per l'obertura d'una vocal, és evident que no es considera una opció viable. Però quan ocorria, també en els utrisonants pot veure's com a precedent una pràctica medieval llatina: la de rimes entre paraules de vocal llarga i vocal breu, rimes de les quals Norberg dóna també abundants exemples, com per exemple *cāve* i *suāve*, *tāmen* i *iuvāmen*, *bōna* i *persōna*, *pēte* i *quiēte*, *vōlo* i *sōlo*.¹⁰⁰

5. *La posteritat francesa*

El nostre estudi s'ha centrat en els rims diccionals als tractats poètics de la tradició trobadoresca; però no voldríem acabar sense fer

⁹⁸ Joan de Castellnou, *Compendis*, pp. 129-130, §48.

⁹⁹ Dag Norberg, *Introduction à l'étude de la versification latine médiévale*, Stockholm 1958, pp. 46-47.

¹⁰⁰ Norberg, *Introduction*, p. 47.

esment de la presència d'aquests fenòmens als *traités de seconde rhétorique*. Ens limitem, doncs, a les propostes d'aquests tractats, i no mirarem la pràctica poètica dels autors.

Recordem, per començar, que aquests tractats per ensenyar a comprendre poesia comencen (almenys els que s'han conservat) a finals del segle XIV, i per tant molt després dels tractats trobadorescos més antics. Només per cronologia, doncs, seria interessant investigar en detall si els *traités* en llengua d'oïl podrien haver tingut en compte, almenys parcialment, els preexistents en llengua d'oc, alhora que també els tractats i antologies de poesia llatina medieval rimada. Ací ens limitem, com a punt de partida, a assenyalar-ne concordances pel que fa als rims diccionals.

Hi ha dos manuals de la tradició trobadoresca que prefiguren els *traités* del segle XV: el *Torcimany* de Lluís d'Averçó (que presenta en la part final llargs vocabularis de rimes, i en la inicial, nocions poètiques bàsiques provinents de les *Leys*), i el *Diccionari de rims* de Jaume March (íntegrament configurat al voltant d'aquests vocabularis, que classifica més detalladament que el *Torcimany*). Ambdós inclouen llargues llistes de paraules rimant amb la mateixa sonoritat, o segons el mateix sistema; en certa manera, com els antics vocabularis llatins – i per tant, també com el *Donatz proensals*,¹⁰¹ amb el qual potser tenien també deutes.

Aquesta mateixa disposició s'inclou, com déiem, en els *traités* del segle XV; però no en les dues obres més o menys coetànies de les de March i Averçó: l'*Art de dictier* d'Eustache Deschamps i el *Des Rimes* de Jacques Legrand, el més vells *traités* conservats. Les quatre semblen haver estat escrites a finals del segle XIV.

Als *traités* manca l'exhaustivitat, i el detallament en la sistematització classificatòria, de les *Leys d'Amors*; en comparació amb aquestes, aquells són sovint poc més que mostraris de poemes, antologies de gèneres poètics i repertoris de cobles, amb definicions sovint breus, cosa que també recorda els tractats poètics llatins medievals. En conseqüència, no presenten referències tan específiques com les de l'altra tradició. Tot i així, almenys parcialment, les obres franceses semblen reconèixer mèrits diccionals en rima, encara que en bona part de manera implícita.

¹⁰¹ John H. Marshall, *The "Donatz proensals" of Uc Faidit*, Oxford 1969.

Pel que fa als rims derivatius, ja l'*Art de dictier* Eustache Deschamps ofereix sense comentaris i sense donar-los nom, entre els exemples poètics, un rondell que presenta les rimes combinades *-el -elle* (*bel - belle, Abel - apelle*).¹⁰² La mateixa obra ens ofereix exemples del que, per a les *Leys*, són rims equívocs contrafets de tipus 3, en un rondell que fa rimar *muser - amuser - user*; i que, alhora, combina les terminacions *-user* i *-usart*, formant també, per tant, rims derivatius per diversos sons.¹⁰³

Els rims equívocs, tant lleials com contrafets, són els diccionals que tenen presència més destacada als *traîtés*, on s'aprecia clarament que la rima d'homònims és tan altament valorada en la poesia d'oïl com en la d'oc.

Deschamps esmenta els equívocs, sense definir-los, ben al principi del seu tractat, on, en un marc referencial de música, indica que fa aquesta obra per tal que els receptors «saichent cognoistre les façons et couples des *lais*, la maniere des *ballades* ... *quelles rymes* sont *consonans* et *quelles leonimes*, et *queles equivoques* ...».¹⁰⁴ I en efecte, més endavant ens oferirà de mostra una balada on rimen *le diluge fu* amb *par ardent fu*, alhora que *fondirent* rima amb *dirent*, en el que serien equívocs contrafets tipus 3, entre altres rimes.¹⁰⁵ A aquesta, segueix una altra balada que Deschamps classifica com a «Balade equivoque, retrograde et leonime»:

Et sont les plus fors balades qui se puissent faire, car il couvient que la derreniere sillabe de chascun ver soit reprise au commencement du ver ensuient, en autre signification et en autre sens que la fin du ver precedent. Et pour ce sont telz mos [397b] appelez equivoques et retrogrades, car en une meisme semblance de parler et d'escripture ilz huchent et baillent signification et entendement contraire des mos derreniers mis en rime, si comme il apparra en ceste couple de balade mise cy après:

Autre Balade

¹⁰² *Œuvres complètes d'Eustache Deschamps*, tom 7, a cura de M. Queux de Sain Hilaire i G. Raynaud, Paris 1891, p. 287.

¹⁰³ *Œuvres complètes d'Eustache Deschamps*, tom 7, pp. 284-285

¹⁰⁴ *Œuvres complètes d'Eustache Deschamps*, tom 7, p. 272.

¹⁰⁵ *Œuvres complètes d'Eustache Deschamps*, tom 7, p. 276.

Lasse, lasse, maleureuse et dolente!
Lente me foy, fors de soupirs et *plains*.
Plains sont mes jours d'ennuy et de *tourmente*;
Mente qu veult, car mes cuers est *certain*,
Tains jusqu'a mort et pour celli que j'*ains*;
Ains mais ne fu dame si fort *atainte*;
Tainte me voy quant il m'aime le *mains*.
Mains, entendez ma piteuse *complainte*.¹⁰⁶

Per al nostre propòsit, aquesta complexa cobla mostra que Deschamps etiqueta com a equívocs tant els lleials (*plains - plains, mains - mains*) com els contrafets de tipus 3 (*dolente - lente, tourmente - mente, atainte - tainte*).

També l'altre *traîté* escrit a finals del XIV, la breu obra de Jacques Legrand *Des Rimes*, ens presenta en un dels seus apartats la perspectiva analítica dels rims diccionals: la semblança de les diccions en rima.

7. La seconde reigle si est que les rymes de tant sont meilleurs quant les diccions finables s'entressemblent plus, et pour tant dit l'en communément que la meilleur ryme qui soit c'est par equivocques, pour ce que les diccions equivocques sont du tout semblables, non obstant qu'elles ayent diverses significacions. Et de ce nous pouons donner exemple de ceste diccion *dit*, laquelle peult estre nom ou verbe. Semblablement ceste diccion *donna* peult estre equivocque, car on en peult fere ung mot ou deux, qui veult. Pluseurs autres diccions aussi, a peu près innombrables, sont equivocques en françoys, lesquelles il ne convient ja raconter.¹⁰⁷

On, com veiem, el primer exemple de Legrand, *dit*, seria considerat per les *Leys* rims equívocs lleials, i el segon, *donna*, del qual, com s'acaba de dir, «on en peult fere ung mot ou deux» (*don n'a*, posem per cas), seria considerat equívocs contrafets de tipus 1-2. Legrand també inclou una rima d'homònims dins els seus exemples de *rime magistrale et parfaite*:

¹⁰⁶ *Œuvres complètes d'Eustache Deschamps*, tom 7, p. 277.

¹⁰⁷ Ernest Langlois, *Recueil d'arts de seconde rhétorique*, Paris 1902, p. 3.

... quant la derreniere syllabe fait une diccion toute seule, lors il suffist en tel cas que les derrenieres syllabes soyent tout ung. Telles sont ces diccions cy: gens pour gentil et gens pour homes.¹⁰⁸

Les anònimes *Règles de seconde rhétorique* (primer terç del s. XV), són el primer *traîté* conservat a presentar propostes de rimes en forma de llistes, com havien fet Jaume March i Lluís d'Averçó. La primera llista, tota de paraules agudes, ofereix un còctel de recursos sota la rúbrica «Et premierement une regle de moz leoninés et plains sonans et esquivoques et presonans», on, al costat de clars equívocs lleials com «relief, de terre – relief, de table», o «coq, pour oisel – coq, pour l'herbe qu'on met ou pot», tornem a trobar equívocs contrafets dels tres tipus, com «cerf vi, je vis le cerf – servi, pour servir», «tresor, pour monnoye – trés or, pour maintenant» (tipus 1), «dieux, pour les dieux – d'ieux, pour regard» (tipus 2), o «delivré, de prison – livré, a martire», «hanap, ou l'en boit – canap, c'est toille de chanvre» (tipus 3).¹⁰⁹

Una altra llista de «Fourme d'esquivoques toutes plainnes» mostra que les *Règles* no distingeixen els equívocs lleials dels contrafets, almenys dels de tipus 1 i 2, i així ho mostren exemples indiferenciats com *point - point, vis - vis, prise - prise, a voir - avoir, dame - d'ame*.¹¹⁰

La llista continua amb exemples ja no d'equívocs lleials (ni quasi de contrafets tipus 1 i 2), sinó, indiferenciadament, d'equívocs de tipus 3 que a més són *leoninés*, i de *leoninés* no equívocs: «faillir, saillir, tressaillir, assaillir, assaillir, defaillir, cueillir, recueillir, tenir, retenir, souvenir, revenir, venir, advenir, devenir» i altres de similars, acabant amb una sèrie de *leoninés* que ja no tenen res d'equívocs, com «infinité, affinité. spécialité, adversité, perversité». I es recapitula: «Et pluseurs aultres frans presonans, qui valent plains sonans, ou leoninés, ainsi comme dire: Joint-adjoint, point-et point, regarder, farder, tarder...».¹¹¹ Què són els *presonans*? Estan en la categoria acordant (en la gamma dels *leoninés*), o en la diccional (en la dels equívocs)? Langlois especula «“presonans”, c'est-à-dire, semble-t-il, “près sonants”, presque

¹⁰⁸ Langlois, *Recueil*, p. 4.

¹⁰⁹ Langlois, *Recueil*, totes les cites, de la p. 15.

¹¹⁰ Langlois, *Recueil*, p. 16.

¹¹¹ Langlois, *Recueil*, p. 17.

“plains sonans”».¹¹² Podrien ser els *presonans* rims equívocs contrafets de tipus 3?

L’etiqueta reapareix, també acompanyant els *equivoques* i igualment sense definició, al *Doctrinal de seconde rhétorique* (1432): «Cy s’ensuit une regle de mos leonins, plains sonnans, *equivoques et personnans*, selon les lettres de l’A b c fenissans»;¹¹³ però aquesta rúbrica no ens ajuda gaire, perquè en l’extensíssima llista que encapçala,¹¹⁴ a més d’equívocs (*marc - Marc*, p. 125; *reposa - repos a*, p. 124; *sonna - consonna*, p. 123; *passa - trespassa*, p. 124; *croise - acroise*, p. 126) n’hi ha de tot, amb la condició mínima que la rima presente acordança completa de la darrera síl·laba (el que les *Leys* considerarien consonança lleial); però de vegades ni això («Phebus, Saturnus, Dedalus»,¹¹⁵ potser inclosos per la raresa dels mots).

Al *Traité de l’art de rhétorique* (1445-1453) retrobem una nova definició d’equívocs:

4. Or saichans doncq que c’est de equivocque. Equivocque est deux scens sur une diction; ou quant ung mot segneffie deux chose, comme cy apert:

On doit Deu servir et amer,
Qui veult vivre sans nulz amer.¹¹⁶

Com ja assenyalava Langlois,¹¹⁷ aquesta definició restrictiva (només es pot aplicar als equívocs lleials) exclou dels equívocs casos com els exemples de rima de tres i de quatre síl·labes que el mateix *Traité* donarà, i que les *Leys* classificarien com a equívocs contrafets de tipus 1:

8. Exemple de .iij. silabes:

Faisons bien, car tost finerons,
Car il faudra tout finer, hons.

9. Exemple de .iiij. silabes:

¹¹² Langlois, *Recueil*, p. 17 n. 1; també p. 459.

¹¹³ Langlois, *Recueil*, p. 122.

¹¹⁴ Langlois, *Recueil*, pp. 122-165.

¹¹⁵ Langlois, *Recueil*, p. 159.

¹¹⁶ Langlois, *Recueil*, p. 200.

¹¹⁷ *Ibid.*, n. 3.

Je feray signe auz mesdisans
Ainsoy qu'il soit jamais deus ans.¹¹⁸

La definició igualment exclou, afegirem, l'exemple de rima de dues síl·labes, que presenta rims equívocs contrafets de tipus 3:

7. Exemple de rimer de .ij. silabes:

Nous nous debvons amer ensemble,
Comme tous frerez, se me semble.

Jean Molinet, a la seua *Art de rhétorique* (1477-1492), reprèn la mateixa definició restrictiva de rims equívocs:

Terme de equivocque est quant une seule diction ou voix signifie diverses choses, comme ceste diction *nuit* signifie 'porter dommage' et 'privation de jour'. Exemple:

Tel de bouche dit «Bonne nuit»,
De qui la langue fort me nuit.¹¹⁹

Ara bé: en la pràctica, Molinet ens ofereix un apartat en què els lleials estan entremesclats amb els contrafets de tipus 1:

Equivocques à quatre

Voloye; vous loye; voloie, *de voler*; vol oye, *audiat*.
Sçavoie, *sçavoir*; Savoye, *pays*; sa voye, *via*; sa voie, *verbum*.
Sansonet; sans son net; sans sonnet; sans son est.

I nou exemples més (p. 252). A això cal sumar l'apartat previ, una llista de verbs compostos sobre *prendre* (*apprendre, desprendre...*), *faire* (*affaire, deffaire, refaire...*), *porter* (*apporter, deporter, comporter...*), *venir* (*convenir, revenir, parvenir...*) i d'altres, que fan, per tant, rims equívocs contrafets de tipus 3, «car les dis verbes eschiéent en riche rime, et ont diverses significations».¹²⁰

L'últim *traîté* medieval que recull la consideració dels equívocs és el *Traîté de rhétorique* (impr. 1500):

¹¹⁸ Langlois, *Recueil*, p. 201.

¹¹⁹ Langlois, *Recueil*, p. 249.

¹²⁰ Langlois, *Recueil*, p. 252.

7. Rime de equivocque.

Quant du verbe et du non je rime
 L'ung contre l'autre, j'equivocque.
 Le fachon passe riche rime,
 Car elle est parfaicte equivocque.¹²¹

Observeu: *parfaicte* equivocque, cosa que implica la consciència d'altres rimes equívocues imperfectes, encara que no s'arriben a exposar.

Un element diccional condemnat explícitament en alguns *traîtés* són els mots tornats, que aquells denominen *platte reditte*.

A la seua *Art de rhétorique*, Jean Molinet els defineix així:

45. Platte reddite.

Platte reditte est quant deux dictions sont mises en rime l'une contre l'autre et sont pareilles en voix et en signification.

Exemple

Qui veult amis avoir,
 Il fault argent avoir.¹²²

I igualment apareixen explicitats com a defecte a l'anònima *Art et science de rhétorique vulgaire* (1524-1525):

63. Autre vice.

Platte redicte est quant deux dictions sont mises en ryme l'une contre l'autre en pareille voix et signification.

Exemple.

Qui veult amys avoir,
 Il fault argent avoir.¹²³

En tot cas, aquesta condemna és esperable i lògica: igual que a la tradició trobadoresca, el mèrit dels equívocs lleials només pot existir si es rebutja la rima fàcil dels mots tornats.

¹²¹ Langlois, *Recueil*, p. 254.

¹²² Langlois, *Recueil*, p. 251.

¹²³ Langlois, *Recueil*, p. 315.

*

Convé ja recapitular després d'aquesta exposició: hem vist com les *Leys* classificaven i detallaven els molts tipus de rims dictionals, família que té en comú de centrar-se en les paraules en rima (per terminacions, per similitud, per variació o per fragmentació) i no sols en els sons. Hem vist com aquest detallament de les *Leys* no era replicat fidelment, sinó escadusserament, en altres tractats poètics de la tradició trobadoresca; els que tenen més presència són, de manera destacada, els rims equívocs lleials, i hi ha esments ocasionals dels equívocs contrafets, tot i que la nomenclatura no sempre és fixa o apareix. Hem vist també que aquest patró classificatori és inespecífic als *traîtés de seconde rhétorique* medievals, tot i que aquests igualment valoren els rims equívocs lleials, amb els contrafets dels tres tipus acompanyant-los, més en exemples i enumeracions que no en distincions explícites.

Igual que aquests fenòmens en rima precedeixen en la pràctica trobadoresca, com mostrava Karl Bartsch, la catalogació que en fan les *Leys d'Amors*, una ullada a la producció poètica posttrobadoresca de la tardor medieval (i pense en particular en la poesia catalana dels segles XIV i XV) mostra que aquesta actua en la pràctica fent palès que entenia les possibilitats dictionals de la rima, especialment els equívocs. Ho fa perquè aplica la teoria de les *Leys*, o ho fa perquè imita la pràctica d'autors anteriors que ja utilitzaven aquestes formes de rima de mèrit? Imagine que la contestació variarà en cada cas, segons les possibilitats d'accés de cada autor als textos teòrics i al cos poètic. Fos com fos, el que ens mostren els testimonis és que, a la tardor medieval, aquesta complexa teoria de la rima va existir, i va ser apreciada, reconeguda i, en la mesura dels possibles, mantinguda.

Universitat de València

Edicions citades

(per ordre de cita)

Tractats trobadorescos

Leys: Leys d'Amors primera versió— *Las Leys d'Amors: redazione lunga in prosa*, a cura de Beatrice Fedi, Firenze 2019.*LdA2: Leys d'Amors* segona versió— *Las Leys d'Amors: manuscrit de l'Académie des Jeux Floraux*, a cura de Joseph Anglade, Tolosa 1920.*Flors: redacció en vers*— *Las Flors del Gay Saber*, a cura de Joseph Anglade, Barcelona 1926.Castellnou, *Compendi*— Joan de Castellnou, *Compendis de la conexença dels vicis que-s podon esdevenir en los dictats del Gay Saber*, a cura de Paolo Maninchedda, Cagliari 2003.Raimon de Cornet, *Doctrinal*— Joan de Castellnou, *Obres en prosa: Compendi de la coneixença dels vicis en els dictats del Gai Saber; Glossari al Doctrinal de Ramon de Cornet*, a cura de Josep Maria Casas Homs, Barcelona 1969.Ripoll 2 i Jofre de Foixà, *Regles*— *The "Razos de trobar" of Raimon Vidal, and Associated Texts*, a cura de J.H. Marshall, Oxford 1972.*Cançoneret de Ripoll*— *Poesia catalana del s. XIV: edició i estudi del "Cançoneret de Ripoll"*, a cura de Lola Badia, Barcelona 1983.Jaume March *Diccionari*— *Diccionari de rims de Jaume March*, a cura d'Antoni Griera, Barcelona 1921.Jaume March *Poesia*— Jaume March, *Obra poètica*, a cura de Josep Pujol, Barcelona 1993.Anoia *Mirall*— Berenguer d'Anoia, *Mirall de trobar*, a cura de Jaume Vidal Alcover, Palma-Barcelona 1984.*Torcimany*— *"Torcimany" de Luis de Averçó: tratado retórico gramatical y diccio-*

nario de rimas, siglos XIV-XV, a cura de Josep Maria Casas Homs, Barcelona 1956.

Tractats i antologies de poesia llatina

Joan de Garlàndia *Ars rithmica*

— *I trattati medievali di ritmica latina*, a cura de Giovanni Mari, Milano 1899.

Joan de Garlàndia *De arte prosayca*

— Giovanni Mari, «Poetria magistri Johannis Anglici *De arte prosayca metrica et rithmica*», *Romanische Forschungen*, 13, 1902, pp. 883-965.

Christian de Lilienfeld

— *Christans von Lilienfeld Hymnen, Officien, Sequenzen und Reimgebete*, a cura de Guido M. Dreves, Leipzig 1903 (Analecta Hymnica, 41).

Manuscrit BnP 3718

— Edmond Faral, «Notice sur le manuscrit latin de la Bibliothèque Nationale n. 3718», *Romania*, 46, 1920, pp. 230-270.

Robert Baston, Alexandre de Villadei *Doctrinale*, Jacob Nicolau de Dàcia *De distincçione metrorum, Surge piger quare dormis, mortem memorare*

— Jacobus Nicholai de Dacia *Liber de distincçione metrorum*, a cura d'Aage Kabell, Uppsala 1967.

Traîtés de seconde rhétorique

Eustache Deschamps *Art de dictier*

— *Œuvres complètes d'Eustache Deschamps*, tom 7, a cura de M. Queux de Sain Hilaire i G. Raynaud, Paris 1891.

Jacques Legrand *Des rimes, Règles de seconde rhétorique, Doctrinal de seconde rhétorique, Traité de l'art de rhétorique*, Jean Molinet *Art de rhétorique, Traité de rhétorique, Art et science de rhétorique vulgaire*

— Ernest Langlois, *Recueil d'arts de seconde rhétorique*, Paris 1902.